

УДК 321.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.31>

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ ТРАНЗИТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Вонсович Сергій,

доктор політичних наук,

доцент кафедри політології та філософії

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

У статті зроблена спроба ретроспективного аналізу концептуальних підходів теорії політичного транзиту кінця 1990-х – початку 2000-х років як складових частин політичної транзитології. Обґрунтовано причини необхідності переосмислення та затребуваності окремих теоретичних положень і підходів до транзитивних процесів. Визначено, що науковий потенціал політичної транзитології не вичерпано і, як важливий аналітичний інструмент, теорія транзиту не має бути відкинута. Доведено, що змістом новітнього періоду розвитку транзитології став аналіз переходів не від традиційного суспільства або правого авторитарного режиму, а від «соціалістичного» типу суспільства. Зазначено, що багатовекторність форм переходів є досить різноманітною, їх не можна заздалегідь передбачити. Зауважено різноманітність підходів щодо аналізу політичного транзиту. Зокрема: транзитивні переходи в посткомуністичних країнах як складник єдиного глобального процесу демократизації; транзитивні переходи в посткомуністичних/пострадянських країнах як специфічне явище за стартовими умовами, акторами політичного процесу і завданнями стабільності та стійкості демократичного розвитку в посткомуністичних країнах. Доведено, що у вивченні політичного транзиту можна визначити три найбільш вагомні напрями дослідження перехідних періодів – елітистський, інституціональний і аналіз проміжних й альтернативних форм постперехідних режимів. Проаналізовано три ідеальні типи пострадянських авторитарних режимів: автократію, олігархію, ексклюзивну республіку. Визначено, що представники теорії інституціоналізму, які орієнтувалися насамперед на інституціональні макроструктури, намагалися через еволюцію політичних інститутів, їхніх регулювальних правил і норм розкрити глибинні механізми політичної динаміки. Доведено, що інституціоналізм у поєднанні з теорією раціонального вибору, набув статусу однієї з найважливіших методологічних засад досліджень переходів.

Ключові слова: теорія політичного транзиту, транзитологія, інституціоналізм, політична трансформація, політичний розвиток, політичні режими.

Vonsovych Sergiy. The retrospective analysis of theoretical approaches to interpretation of the transitive processes

The proposed article attempts to retrospectively analyze the conceptual approaches to the theory of the political transit of the late 1990's – the early 2000's as the components of the political transitology. The rethinking reason for certain theoretical positions and approaches to the transitive processes is substantiated. It is determined that the scientific potential of the political transitology has not been fully studied. That is why the theory of the political transit should not be rejected. It is proved that the content of the latest period of development of transitology was the analysis of transitions not from traditional society or right-wing authoritarian regime, but from the "socialist" type of society. It is noted that the multivector forms of transitions are quite diverse and cannot be predicted in advance. A variety of approaches to the analysis of the political transit are highlighted: the political transit in the post-communist countries as a part of a single global process of democratization; the political transit in post-communist / post-Soviet countries as a specific phenomenon under the starting conditions. It is proved, that in the study of the political transit, we can identify the three most important areas of study of the transition periods – the elite theory, the theory of the institutionalism and the theory of analysis of the intermediate and the alternative forms of post-transition regimes. The three ideal types of post-Soviet authoritarian regimes are analyzed: the autocracy, where the power belongs to the narrow circle of the political elite; the oligarchy, where the government is the agent of the bureaucracy and clan groups; the "exclusive" republic, in which the government is accountable to one the part of the population, and the other part of the population is deprived of such a right. It is determined that representatives of the theory of the institutionalism, focusing primarily on institutional macrostructures, tried through the evolution of the political institutions, their regulatory rules and norms, to reveal the deep mechanisms of political dynamics. It is proved that institutionalism (often combined with the theory of a rational choice) has acquired the status of one of the most important methodological foundations of transition research.

Key words: theory of political transitions, institutionalism, political transformation, political development, political regimes.

Політичні зміни у країнах пострадянського простору, що почалися тридцять років тому, зумовили необхідність переосмислення політичних трансформацій у рамках загальної теорії політики, а також формування нових підходів у транзитології, продовжують викликати значний дослідницький інтерес

як у вітчизняних, так і в західних політологів. Накопичені теоретичні дослідження в царині пострадянських політико-режимних змін вимагають наукової рефлексії, компаративного аналізу і логічної систематизації. Усе це дозволить більш глибоко і всебічно осмислити досягнення політичної думки в царині політичної транзитології.

Теорії політичного транзиту присвячений значний науковий доробок закордонних авторів (С. Гантінгтон, Д. Растоу, В. Гельман, Е. Гіденс, Л. Даймонд, А. Лійпгарт, Т. Карл, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, С. Террі, В. Банс, М. Макфол, С. Фіш, А. Пшеворські, А. Мельвіль та інші). Значний внесок у вивчення теорії і причин та проблем політичного транзиту зробили вітчизняні дослідники О. Романюк, О. Бабкіна, Н. Латигіна, О. Шипунов, М. Шаповаленко, Ю. Мацієвський, О. Фісун, Ю. Нісевич, О. Новакова, Т. Бельська, О. Радченко, Л. Бунецький та низка інших.

Водночас дослідники звертають увагу на кризу сучасних транзитологічних досліджень, описують проблеми в застосуванні транзитологічної парадигми та пророкують подальший занепад цієї наукової галузі. Але практика сучасних трансформаційних перетворень свідчить про інше. І, оскільки в сучасному світі країни продовжують рухатись вектором політичного транзиту та використовують теоретико-методологічний інструментарій політичного транзиту, говорити про занепад цієї наукової галузі, яка слугує теоретичним підґрунтям таких транзитів, видається неможливим. Можна припустити, що науковий потенціал політичної транзитології аж ніяк не вичерпаний, як важливий аналітичний інструмент теорія транзиту не має бути відкинута. Траєкторія розвитку політичного транзиту вимагає його вивчення щонайменше із трьох причин. По-перше, потребують чіткого усвідомлення й аналізу пояснення щодо сутності, напряму і рушійних чинників транзитивних процесів на посткомуністичному і пострадянському просторі, висвітлених у теорії транзиту; по-друге, є потреба у виявленні причин появи різноманітних варіантів транзитологічних теорій, які домінували в 1990-х та на початку 2000-х рр., їх переосмислення та затребуваності для подальшого дослідження транзиту; по-третє, окремі положення теорії транзиту потребують уточнення і перевірки з позицій сьогодення. Такі рефлексії визначили мету та завдання статті.

Посткомуністичні, пострадянські країни створили прецедент, який потребував нової інтерпретації переходу, відмінного від класичного. Це спонукало науковців до необхідності вироблення універсальної концепції переходу і порівняльного аналізу поставлених режимів. Проте серед науковців знайшлися як прихильники (Дж. ді Пальма, Р. Бова), так і супротивники (Г. Екієрт, В. Банс, С. Террі) щодо застосування наявних транзитологічних концепцій для аналізу посткомуністичних переходів. Тому змістом новітнього періоду розвитку транзитології став аналіз переходів не від традиційного суспільства або правого авторитарного режиму, а від «соціалістичного» типу суспільства.

Т. Карл, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, які аналізують досвід переходу у країнах Східної Європи і Латинської Америки, підкреслюють, що багатовекторність форм переходів є досить різноманітною, їх не можна заздалегідь передбачити. Серед них може постати будь-яка форма проміжного режиму, яка за деяких умов може існувати тривалий час. На цьому етапі характерна різноманітність підходів щодо аналізу політичного транзиту: транзитивні переходи в посткомуністичних країнах як складова частина єдиного глобального процесу демократизації (Дж. ді Пальма, А. Пшеворський, С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, Х. Лінц); транзитивні переходи в посткомуністичних/пострадянських країнах як специфічне явище за стартовими умовами, акторами політичного процесу і завданнями (С. Террі, В. Банс, М. Макфол, С. Фіш); стабільність і стійкість демократичного розвитку в посткомуністичних країнах (Р. Гантер) [1].

Отже, у вивченні політичного транзиту можна визначити три найбільш вагомні напрями дослідження перехідних періодів – елітистський, інституціональний і аналіз проміжних та альтернативних форм постперехідних режимів. Як бачимо, відбулося відчутне зміщення акценту з дослідження структурних чинників і передумов транзиту на аналіз ролі еліт (процедурні чинники) та наслідків переходу. Річ у тому, що не вдалося довести прямого каузального зв'язку між економічним розвитком та ініціацією транзиту. Економічна концепція вказувала лише на довгострокові тенденції зміцнення вже інституціоналізованої демократії. Уважалося «політично помилковим» ставити саму можливість транзиту в залежність від наявності таких важкодосяжних (які не піддаються швидкій свідомій зміні) структурних чинників, як політична культура. Адже це на тривалий час відкладає реалізацію ідеї «демократичного світу».

Представники елітистського напряму (Д. Хіглі, Р. Гентер, М. Бартон) виділяють вплив внутрішньо елітної взаємодії на характер демократичної консолідації, ґрунтуються на елітистській концепції Л. Філдома і Д. Хіглі [2]. Зазначена концепція пов'язує стабільне демократичне правління з єдністю еліт. Дослідники виокремлюють дві форми елітної консолідації – «злиття еліт» (Велика Британія) і «консоціальність еліт» (Іспанія). Окреслений підхід зазнає критики за такими позиціями: 1) запропоновані

моделі неможливо застосувати до аналізу транзитивних процесів у пострадянських / посткомуністичних країнах Східної Європи, оскільки провідну роль відігравали не еліти, а маси; 2) незрозумілою є роль стимулів, прагнень еліт до демократії.

На думку прихильників процедурного підходу, основним у процесі транзиту є певна констеляція еліт. Вона полягає у виокремленні в панівній еліті демократичного крила реформаторів, якому, відповідно, протистоять консерватори. У громадянському суспільстві виділяються прихильники радикальних реформ і помірних перетворень (радикали і помірковані). Початок переходу до демократії можливий за порозуміння між реформаторами і поміркованими. Порозуміння зумовлюється такими умовами: а) якщо реформатори і помірковані досягають угоди про інститути, за яких представлені ними соціальні сили мали б помітний політичний вплив у демократичній системі; б) реформатори спроможні домогтися згоди прихильників твердої лінії або нейтралізувати їх; в) помірковані спроможні контролювати радикалів [3, с. 8].

Часто процеси інституціоналізації обумовлюються за допомогою пакту, що укладається між старою елітою, демократичною, що зростає в панівному крилі, а також структур громадянського суспільства. Саме на цій основі розроблялися різні моделі переходів. Особливої популярності набула типологія переходів, запропонована Т. Карл і Ф. Шміттером. Т. Карл і Ф. Шміттер з урахуванням чинників стратегії еліт, з одного боку, і співвідношення сил між панівними групами та їхніми супротивниками, з іншого, розбили транзити на чотири категорії: 1) пактові; 2) нав'язані; 3) революційні; 4) реформістські [4, с. 23].

Дослідники Д. Хіглі та Д. Пакульські аналізують перехідний період у країнах Східної Європи і пов'язують можливість успішності переходу з результатами формування елітиської спільноти [5, с. 108]. Вони виокремили три етапи міжелітної взаємодії, яка характерна для цього регіону: 1) договірна спільнота, яка творить консенсуальну еліту (Польща, Чехія, Угорщина); 2) фрагментовані еліти (Болгарія, Словаччина); 3) «розколоті» еліти (Румунія, Україна).

Отже, інституціональний напрям пов'язаний з аналізом впливу на консолідацію демократії в постперехідний період різноманітних аспектів інституціонального вибору. Передусім це форми правління та модель виборчої системи. Прихильники парламентської форми правління (Х. Лінц, А. Валенсуела, А. Степан) вважають, що президентська модель правління призводить до політичної нестабільності, загострює протистояння між законодавчою і виконавчою владами. Такий підхід викликав вагомий застереження серед науковців. Зокрема, Д. Горвіц зауважував, що в окремих регіонах, особливо у країнах Африки та Латинської Америки, саме президентські моделі є найефективнішими, а функціонування парламентських форм призводить до дестабілізації та дезінтеграції [6, с. 27]. С. Ліпсет зазначав, що ефективність функціонування форм правління зумовлюється особливостями політичної культури. На його думку, культурними чинниками маніпулювати досить важко. Політичні інститути, зокрема й виборчі системи та конституційний устрій, змінюються набагато легше. Також він робить акцент на тому, що більшість стабільних демократій спостерігаються в багатих і протестантських країнах. Менш стабільні демократії характерні для католицьких і не таких багатих країн [7]. У цьому контексті виокремлюється зв'язок між стабільністю і нестабільністю форм правління і виборчою системою (Е. Мейнворінг, А. Лійпхарт) [8, с. 139].

У політичній транзитології (кінець 90-х рр. минулого і початок XXI ст.) набув поширення напрям аналізу проміжних і альтернативних форм перехідних режимів. Це зумовлено необхідністю вивчення опису та класифікації різних варіантів політичних режимів, які виникли між полюсами авторитаризму і демократії. Так, Ф. Редер у праці «Варіанти пострадянських авторитарних режимів» вказує, що на означеному просторі не варто розглядати перехід до демократії, тому що на зміну колишньому режиму в більшості пострадянських країн прийшов новий авторитаризм такої типології: автократія; олігархія й ексклюзивна республіка.

Представники теорії інституціоналізму (у її традиційному і модернізованому варіантах), будучи зорієнтованими насамперед на інституціональні макроструктури, намагалися через еволюцію політичних інститутів, їхніх регулюючих правил і норм розкрити глибинні механізми політичної динаміки [9, с. 103]. Науковці цього спрямування, осмислюючи внутрішню структуру й організаційну ієрархію політичних інститутів і їхніх ефектів, акцентували увагу на «спонукальних мотивах людської взаємодії» [10, с. 17] – впливі інститутів на «наявні в суспільстві цінності, як-от справедливість, колективна ідентичність, належність до спільноти, довіра і солідарність» [11], а також на тому, як інститути «визначають наявні натеper рамки людського вибору» [10, с. 18].

Отже, інституціоналізм (частково в поєднанні з теорією раціонального вибору) набув статусу однієї з найважливіших методологічних засад досліджень переходів.

В особливий дослідницький напрям у рамках транзитології виокремилася вивчення проблем і суперечностей «подвійних транзитів» (dual transitions) – одночасного переходу до політичної демократії та ринкової / капіталістичної економічної системи. Поява цієї проблематики визначалася специфікою трансформаційних процесів у посткомуністичних суспільствах. Основні проблеми, які впливали з логіки транзиту «подвійного руху» до демократії, зазвичай пов'язувалися із соціальним розчаруванням від економічної лібералізації, що підриває легітимність новостворюваної демократії. З іншого боку, значну увагу в наукових колах привернула теорія нобелівського лауреата А. Сена, за якою розширення громадянських прав і політичних свобод – не наслідок, а необхідна умова капіталістичного розвитку і підвищення якості життя. Саме розширення сфери свободи визначає зростання життєвих, зокрема й економічних, шансів індивіда. Крім того, політичні та громадянські права забезпечують населення можливістю привернути увагу до своїх потреб і зажадати від уряду відповідних дій (зокрема, уникнути голоду).

З наведеного вище випливає, що взаємозв'язок процесів економічної лібералізації та політичної демократизації далеко не однозначний. Узагалі конвенціональна інтерпретація проблеми співвідношення громадянських прав та економічного забезпечення є складовою частиною, за Р. Дарендорфом [12], сучасного соціального конфлікту, досі залишається одним із головних завдань суспільних наук.

Перехідні процеси доби постмодерну, які тривають протягом останніх десятиріч ХХІ ст., показали, що підсумком транзиту необов'язково стає консолідована демократія. Це пов'язано з тим, що характерною особливістю політичного транзиту є невизначеність як конструкт постмодерну. Невизначеність простежується у процедурах і результатах транзиту. Принцип невизначеності впливає з того, що не тільки майбутнє невизначено, але й теперішній час немає точного виміру. Отже, принцип невизначеності є «фундаментальною обов'язковою властивістю нашого світу» [13, с. 82]. Якщо зміст транзиту невизначений, то це свідчить про багатоваріантність можливих його наслідків. У цьому значенні практично всі варіанти результатів транзиту визначаються сценаріями виходу з невизначеності, а також характером режимів, які були встановлені після цього.

Однак варто враховувати, що нестабільні феномени, які виходять із хаосу, прагнуть до стабільного стану через встановлення порядку. Динамічна ж стійкість складних процесів самоорганізації і саморозвитку підтримується завдяки дотриманню законів ритму, циклічної зміни станів (за схемою «піднесення – спад – застій – піднесення»). Отже, ми спостерігаємо деяку ритмічність у коливаннях, що поширюється і на перебіг соціально-політичних процесів. Ритміка простежується в безперервній зміні політичних і економічних піднесень та спадів, у перебігу електоральних циклів, циркуляції еліт тощо.

Отже, світоглядна парадигма постмодернізму визначається такими ознаками, що суттєво впливають на політичний транзит: політичний транзит має бути нерадикалізований, позбавлений революційності, розтягнутий у часі; недовіра до класичного наукового пояснення соціально-політичних змін; заперечення інтелектуальної традиції Просвітництва; відмова від жорстких ієрархій, від оцінок минулого й аналогій; заперечення понять «джерело», «причина»; акцент робиться на «мікронаративах»; відсутність опозиційних асиметричних пар «демократія – автократія», «революція – реформа» тощо; пріоритет безособовості структури суб'єкта політики, у політиці, зокрема, особлива увага приділяється грі, оригінальності вчинку, жесту; роль «деконструкції» у зміні статусу переходу від традиційних цінностей, класичних ідеологій, їхня трансформація, наприклад поєднання консервативного курсу з лівою політичною риторикою; перехід відбувається від суспільства, де панував спосіб виробництва, до суспільства, контрольованого кодом виробництва; зміщення мети транзиту: від експлуатації й отримання прибутків, до досягнення панування за допомогою знакових систем; опозиційність до традиційних носіїв влади, виокремлення «мікрофізики влади» (М. Фуко) з нескінченними точками конфронтації й опору; зміна інтенції переходу, тому транзит відбувається не раптово, а у вигляді коливань від однієї системи панування до іншої; блокування індивідуалізації політики нав'язуванням суспільству владними структурами і дискурсами; скептицизм щодо можливості теоретичного обґрунтування шляхів розвитку суспільства, проєктів його швидкої зміни; орієнтація на поверхневі, «косметичні» соціально-політичні зміни; критичне ставлення до демократій Заходу, але визнання неминучості внутрішньосистемних переходів, що мають удосконалити демократію, зробити її справедливішою; визнання «ненормальними» варіантів розвитку, які значно ризикують від Заходу.

Отже, незважаючи на незаперечні та вагомні заслуги класичної транзитології, її науковий потенціал стосовно пояснення сучасних посткомуністичних і пострадянських транзитів є недостатнім. Перед «класикою» постали завдання, з якими вона, виходячи з наявного інтелектуального багажу, не спромоглася справитися. Це, зокрема: потреба не тільки вивчення власне демократичних/квазидемократичних трансформацій, але й змістовний аналіз недемократичних альтернатив транзиту; потреба в чіткій концептуалізації найтипівіших сценаріїв «зриву» транзиту, системних, структурних і процедурних чинників, які впливають на транзит і новоутворений політичний режим.

Література:

1. The politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective / Ed. by Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros, Hans-Jürgen Puhle. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1995. 493p.
2. Burton M., Gunther R., Higley J. Introduction: elite transformation and democratic regimes. *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe* / Ed. by J. Higley, R. Gunther. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1992. P. 1–37.
3. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. № 1. P. 5–21.
4. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. *Политические исследования*. 2001. № 4. С. 21–32.
5. Higley J., Pakulski J. Revolution and Elite Transformation in Eastern Europe». *Australian Journal of Political Science*. 1992. Vol. 27. P. 104–119.
6. Горовиц Д. Различия демократий. *Пределы власти*. 1994. № № 2–3. С. 25–34.
7. Липсет С. Роль политической культуры. *Пределы власти*. 1994. № № 2–3. С. 35–40.
8. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий *Политические исследования*. 1995. № 2. С. 135–146.
9. Дегтярев А. Основы политической теории : учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1998. 239 с.
10. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Нестеренко ; предисл. и научн. ред. Б. Мильнера. Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
11. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. *Политическая наука: новые направления* / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. Москва : Вече, 1999. С. 149–180.
12. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Пер. с нем. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2002. 288 с.
13. Хокинг С. Краткая история времени: от Большого взрыва до чёрных дыр. Пер. с англ. Н. Смородинской. Санкт-Петербург : Амфора, 2001. 268 с.